

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

פירורים לשוניים מספרות עולי ארץ-ישראל

א. על האש

בלשונו לעם מה (תשנ"ד), ג, עמ' 142, בירר אמנון שפירא את מקורה של המילה **מנגל** המשמשת היום לאותה כירת פחמים לצליית בשר מחוץ לבית, וחשף את רקעה התורכי-בלקני. ברשימה זו אני מבקש להסב את תשומת הלב למעט מהופעותיה של מילה חדשה-ישנה זו בספרות העברית, הנחבאות בקמטי ספריהם ומכתביהם של יהודים ממזרח אירופה שעלו לארץ-ישראל או שביקרו בה במרוצת המאה התשע-עשרה.

את מסענו נפתח ב'י' מנחם מנדל בויס מקאמיניץ שבליטא (Kamieniec litewski), המופר בתולדות היישוב בעיקר בשל תרומתו לפיתוח ענף המלונאות - בשנת 1842 הוא ייסד את המלון הראשון בירושלים (מלון קאמיניץ), שהיה אחד מבתי המלון המפורסמים ביותר בארץ-ישראל העות'מאנית. אך קודם שנתגלגל לעסקי מלונאות חיבר מנחם מנדל ספרון קטן בשם "קורות העתים לישראל" והדפיסו בוילנא בשנת 1839. ספר זה הוא שילוב של סיפור הרפתקאות היסטורי, שלהתרחשותו היה המחבר עד ראיה, ושל ספר הדרכה לתיירים. המחבר, שנדר לעלות לארץ אם יינצל ממגיפת החולירע שפקדה את עירו, מספר על האירועים הסוערים שפקדו את תושבי ארץ-ישראל, ובעיקר את תושבי צפת, בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה - מרד הפלאחים הבדווים בשלטונו של שליט מצרים מוחמד עלי בשנת 1834 ורעידת האדמה שהתחוללה ב-1 בינואר 1837 והחריבה את צפת. אגב תעמולה למען העלייה לארץ-ישראל מספר המחבר הליטאי על הוויי החיים בארץ, מתאר את אתריה ונופיה, ומספק מדריך שימושי קצר למידות ומשקלות, מטבעות ומחירים, סוגי הירקות, הפירות והמאכלים, רשימת קברות צדיקים, ועוד נושאים שונים שיש בהם לסייע לקוראיו במזרח אירופה המבקשים לעלות לארץ או לבקר בה. מלבד סגולותיו כמקור היסטורי חשוב, הספר מלא וגדוש במילים שנהגו בהם יהודי צפת - יוצאי מזרח אירופה לארצותיהם ("האשכנזים") ויהודי המזרח והבלקן ("הספרדים") - בשפת דיבורם היום-יומית. הוא עשוי אפוא להיות מקור רב ערך ואף מפתיע לחקר התפתחותן של מילים ולקליטתן, מאוחר יותר, בשפה

עוד קלה אלהוב מלכון ערביה הנגד יוהר .
 ירושלים נקרא בלשונם עיר קודש : חברון חבראן : שבם
 נאכלאט : צפת באפאת : טבריא טבעריא . השואל בשלום הבירו
 אומר מה שלכמו עונה לו שלם . והשואל על הנקא אומר בדרש הקראי
 כגון לפתוח הדלת אפתח בכא : רסנור סנר אדבני
 .תעבד אומר עלי באסק : דיל ער ראשי : או היי עוני
 דיל חיי עיני : ועל מעות אומר מעסארי : וכשאומר
 ליתן לו מעות אומר הטי מעסארי : בעט היינו ביצה : באציל
 היינו בצדים . סיואן היינו טשקר : זאת היינו שמן זית :
 קדיר היינו קדרה : מניה היינו מים : טחין היינו קמח : חובקה
 היינו לחם : לחמה היינו בשר : סעמק היינו דגים : ענב היינו
 ענבים : תין היינו תאנים : תפוח היינו תפוחים : אגס היינו
 באדנס : ליפת היינו מערין : הרוצה לומר הן אומר טייב
 ועל לא אומר לא : לבאר היינו לחוצ : תאמאן היינו רשין
 סילק וסיום :

נאך וועלן איר טרייבן פיל ווערסר פון און ערביש וואס אער ניינט אזוי ,
 ירושלים רופן וייא עיר קודש . חברון חבראן . שבם נאכלאט . צפת באפאת .
 טבריא טבעריא . אז ער פערענטאויף טלום ואנטאען סה שלשי ענפערט ער שלם
 אז ער פערענטאויף ורעם אקח ואנט ער פירש הקרא עפן די מהיר אפתח בבא .
 לו פאר אאפן כנר אלב . אז ער טווערט ואנט ער עלי ראסק בלומר על ראשי .
 מדער חיי עוני . בלומר היי עיני . נעלט הייסט בעכארי . אז אז ער בעט
 נעלר ואנט ער הטי בעכארי . אזוי מיין אזי ואנט אען בעט . באציל ליבל
 סיואן דיא וואג זאת אזי בויאזיל , קדיר מיין טאט , סניה וואסר , סניה
 אעל , חובקה ברויט להקה אזי פלייט בעכאק פוט ענב וויינטרוב היין פייגן
 תפוח עכץ אאס באדנעס ליפת מערין , אזוי יא ואנט אען צייב אזוי ניו
 ואנט אען לא . לאבאר לו ררוסן האבאן אזי גאיינט מיין סוף :

חלק מ"מילון זוטא" שימושי ערבית-עברית (למעלה) וערבית-יידיש (למטה)
 מתוך "קורות העתים" לר' מנחם מנדל מקאמיניץ

העברית המתחדשת. זאת ועוד, שנתיים לאחר פרסום ספרו הכין המחבר תרגום ליידיש ופרסמו תחת אותה הכותרת (וארשה 1841). ספר זה, על שני נוסחיו, העברי והיידי, הופיע בשנת תשל"ה במהדורת צילום בהוצאת יד יצחק בן צבי, מלווה בהקדמה קצרה שחיבר ישראל ברטל. השוואת הנוסחים - שאינם זהים, משום קהל היעד שלהם שהיה שונה - יכולה אף היא להניב פירות לשוניים.

מטבע הדברים באות בספר עשרות מילים זרות, חלקן בערבית או בגיודזמו, שבה דיברו היהודים הספרדים בצפת, חלקן באיטלקית, שהייתה שפת המסחר הבינלאומי, וחלקן ביידיש, שנועדה להסביר את המונחים הלא-מוכרים לקהל היעד של קוראי הספר במזרח-אירופה. מילים אלו מובלטות בספר על ידי הדפסתן באות מיוחדת והקפתן בסוגריים עגולים, המשמשים כמנהג הימים ההם כעין המרכאות בפיסוק המודרני של ימינו. והנה, כאשר הוא מתאר את התנורים לאפייה הנוהגים בארץ-ישראל הוא מעיר (בעמ' 27 [ראה צילום כאן], ובמהדורת יידיש: דף כ, ע"ב):

ובימי החורף כשהזמן קר יש להם כלי נחושת הנקרא (מאנגאל) הוא כמו (וואזע) שלנו ומשימין בו גחלים כדי לחמם בו.

תנורים לאפיה יש גם כמה מינים בעיירות יש להם (פורנוס) והוא כמו (הנורים) שלנו של אפיה רק שהם מאבנים. ולא מלבנים כי אין הם לבנים. ובכפרים מניחין (באפך) גדול על גבי הבנים ומניחין ההתחל אש ואופין על גביו (מחרות דקות). עוד יש להם הנור כמו הכיור של הים גדולה ונותנים אש לתוכה ומהיך האשין בו להם ולגבול יש להם (כירות). והיא נעשה כמין היכה סתומה ועל גבה יש לה שליה חידים כמו שפיתת קדירה. ובתוכו נותנים גחלים ומלמעלה נותנים הקדרות. ובחורים הללו יש להם ברזילים קטנים שעליהם מניחין הגחלים ולא יפלו למטה. ומן הנדוש חור גדול ומנפחין שם ע"י (אחשער). עוד יש להם כירה הנקרא כופת. הוא כמו קדירה ולמעלה חלל שפניו יש החיכות עיט בולכות כמו ידים להניח עליהם הקדירה ונותנים התחין גחלים. והחרות דקות אופין על הגחלים ממש תוך התנורים הנדושים והאש להם שמרים (והמחין) וסוכין העיבה ע"י שאור. ובימי החורף כשהזמן קר יש להם כלי נחושת הנקרא (והנגמל) הוא כמו (וואזע) שלנו ומשימין בו גחלים כדי לחמם בו-עוד יש להם קדיריקס פנייכסיה כהם קטניות. ואחר כך מוללין אותן בין הידים עד שהפול מהם הקליפה ואוכלין אותו עם (דאוינקעס) ונקרא (קחדעס):

נמצאנו למדים שבמקורו לא נועד המנגל לצליית בשר אלא דווקא לחימום הבית בחורף. היה זה מתקן בדמות קערה עגולה יצוקה מנחושת, ככל הנראה בצורת אגרטל (ואזה), שבתוכה ניתנו הגחלים. יש לשער שאגב כך נוצלה האש גם לבישול ולחימום מזון.

המנגל חוזר ומופיע ב"מורה דרך" אחר, שזכה אף הוא לתפוצה ניכרת במאה התשע-עשרה. זהו ספר "שערי ירושלים" לר' משה ריישר - יהודי מריישא (Rzeszów) שבגליציה, שבדומה למנחם מנדל מקאמיניץ ביקש לשלב תעמולה למען עלייה לארץ-ישראל עם פרנסה נקייה מהכנסות מכירת הספר. ספרו נדפס במהדורות רבות, וכקודמו תיאר אף הוא את פני הארץ, אתריה ותולדותיה, העדות ומנהגיהן, פרנסות, מחירים ומיני המזונות המקובלים בארץ.¹ וכך כותב הוא בתארו את "מזון הארץ" (מהדורת למברג תרכ"ו, שער ז, דף לט ע"ב):

[מחיר] פחמים לשנה בינונית מאה טאליר, כי שם הכל מבשלים בפחמים על הכירה. כי גם תנור החורף אין בירושלים, ומחממים את הבית בפחמים על מחבת נחושת הנקרא (מאנגעל).

תיאור זה של הסקת הבית הירושלמי נזכר כבר בראשית המאה השמונה-עשרה בספר "שאלו שלום ירושלים" (ברלין תע"ו), שחיבר ר' גדליה מסימאטיץ (siemiatycze) שבליטא. ר' גדליה הגיע לארץ-ישראל בשנת 1700 עם שיירת ר' יהודה חסיד, ולאחר מכן יצא כשד"ר לאירופה. את חיבורו, המתאר בין היתר בפרוטרוט את חיי היום-יום בירושלים, כיוון ר' גדליה לתועלת קוראיו בני הגולה, שמציאות זו הייתה רחוקה וזרה להם. חיבור זה יצא לאור מחדש במהדורתו של ז' רובאשוב [שז"ר] שנתפרסמה ברשומות (ב, תל-אביב תרפ"ז), ומשם חזר אברהם יערי והדפיסה בקובץ "מסעות ארץ ישראל" (רמת-גן 1976). וכך אנו מוצאים שם (עמ' 484 במהדורת רובאשוב; עמ' 354 אצל יערי):

בכל בתי ירושלים אין להם תנורים של חורף להיחם את הבית בימי החורף, וגם התנורים שאופין בהם לחם אין להם, רק אצל מעט קצינים יש להם אלו התנורים. אבל תנור החורף אין בירושלים אפילו אחד [...] והטעם, מפני שאין זו המדינה קרה כמו אלו המדינות [=ארצות אירופה], רק בחורף, דהיינו טבת ושבת, הוא קר כמו במדינות אלו במרחשון. ורוב הקרירות הוא שם בזמן שהגשמים יורדין עם רוח קר. ובזמן הקרירות יש להם קערות גדולות, העשיר של

נחושת והעני של חרס, וממלאין גחלים ומאחיזין בהם את האש, ויושבין בני בית סביב הקערה זו ומחממין אותן.

וגם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה תיאר כך חוקר תולדות היישוב, אברהם משה לונץ, את תנור החימום הירושלמי: "בימי החורף עת יגדל הקור יעמידו באמצע הבית **אגן נחושת גדול המלא גחלים לנחושת** וסביבו ישבו אנשי הבית להחם",² ובוודאי כיוונו כולם לאותו תנור עצמו.

"הפחמים", שבהם חיממו לדברי ריישר את הבית הירושלמי, הם הם ה"גחלים" של גדליה מסימיאטיץ ומנחם מנדל מקאמיניץ. הכוונה ב"פחמים" היא, כמובן, לגזרי העצים שנחרכו בתהליך מיוחד כדי לשמש כחומר הסקה, וב"גחלים" - לפחם הלוהט בבטירה פנימית. בדבריו שם מדגיש ריישר בפירושו, כי אין הכוונה לגזרי עץ המבוערים לשם אפייה, משום ש"רק האופים קונים עצים לאפייה והם ביוקר הרבה אף שהם עקומים מגיזעי האילנות, ואף זה מצמצמים וזורקים בכל פעם אל התנור קוצים וברקנים [...] רק בצפת נמצא יותר עצים מהיערים אשר סביב, לכן לחמיה גדולים ויפים". אותו "תנור החורף", שכמותו לא מצאו גדליה מסימיאטיץ ומשה ריישר בירושלים, הוא תנור החימום הגדול ששכן כבוד כמעט בכל בית במזרח אירופה, ומשום כך כונה החדר בו נבנה - "בית החורף". בחדר חם זה נהגו בני הבית לישון בחורף, ועל התנור בישלו את ארוחותיהם.³

עדות נוספת לשימוש העיקרי של המנגל ככירת חימום אנו מוצאים בזיכרונותיה של אטה ילין (1868-1943), בתם של יחיאל מיכל פינס וצפורה לוריא, שנולדה ברוז'יניו שבליטא ועלתה לארץ בשנת 1880.⁴ לקראת החורף - מספרת ילין על ימי נעוריה בירושלים - דאגו הוריה למלא את מרתף הבית בפחמים; וכך היא כותבת (חלק א', עמ' 43): "את הפחמים הכינו לכל החורף, כי אז השתמשו בפחמי העץ לחמום החדרים באחי הנחושת (ה'מנגלים') או פח'ברזל שחורים, ולבשול ולכביסה, ולעוד צרכים שונים". ועל ביתה החדש בשכונת זכרון משה, שאליו עברה לאחר נישואיה לדוד ילין (בשנת 1885), היא מספרת (חלק ב', עמ' 51):

בימי הגשמים והקור חממו את החדר עד כמה שאפשר בפחמי עץ ופחם דק **במנגל של נחושת**, ואם לא נמצא השתמשו בכירה קטנה של חמר וטיט שעליה שמו גם הקדרה לבשל את הבשר לארוחת הצהרים כדי לקמץ בפחם במטבח. ואם ירד גשם העמידו מצדי המנגל כסא כסא לכל צד ועליהם תלו את החיתולים הלבנים של התינוק כדי ליבשם אחרי שכבסו אותם.

ובהערה שצירפה לתיאור זה היא מסבירה:

המנגל הוא כלי נחושת עגול בגובה של ששים צנטימטר אשר בפניו מקום חלול לשים בתוכו כלי נחושת מלא גחלים לוהטות לחמם את החדר, ואפשר לטלטלהו ממקום למקום.

נחזור לתיאורו של בעל "קורות העתים". הבישול על גבי פחמי העץ (ובלשונו של מנחם מנדל מקאמיניץ: "גחלים") נעשה, כפי שהוא מתאר במקום אחר (בעמ' 17, 27), בתנור קטן מיטלטל ("פאיערקע"):

התנינו עם בעל הספינה להספיקנו כל ימי היותינו בספינה בעצים ובמים, אך יותר טוב לקנות אי מידה [=מידה אחת] גחלים ולקנות (פאיערקע) באדעס [=באודסה] לבשל על זה כפי צרכו ובעת צרכו.

ולבשל יש להם (כירות) והוא נעשה כמין תיבה סתומה ועל גבה יש לה שלשה חורים כמו שפיתת קדירה, ובתוכו נותנים גחלים ומלמעלה נותנים הקדרות, ובחורים הללו יש להם ברזילים קטנים [=אסכלה] שעליהם מניחין הגחלים ולא יפלו למטה. ומן הצד יש חור גדול ומנפחין שם ע"י (פאחער) [=מפוח אויר].

תנורים אלה, המתוארים כאן, כונו בג'ודזמו שבפי הספרדים בני היישוב הישן "אורניאס" (תנור קטן), או "ח'אמינארוס" (תנור גדול), ואילו הפחמים נקראו "דיסקלדאר".⁵ תיאור של מתקני האפייה ושל סוגי הכירות ששימשו את ערביי ארץ-ישראל ואת בני היישוב הישן ימצא המעוניין בכמה מחקרים מיוחדים, ובעיקר בעבודותיו של שמואל אביצור, חוקר תולדותיה של החקלאות והתעשייה הארץ-ישראלית.⁶ ממחקרים אלה עולה התמונה הבאה: הכירה הניידת, המוסקת בפחמי עץ, הייתה נפוצה בעיקר בבתיים של תושבים עירוניים והיא נקראה בערבית "כופֶּח" (והשווה למצוי בלשון חכמים, כגון במשנה כלים ה, ב, ועוד הרבה). על גבי כירה זו, ששימשה בחורף גם לחימום, אפו פיתות או צלו בשר מעל אסכלת נחושת. בדרך כלל נעשה הכופח מטין או מברזל, וזה האחרון, העשוי ברזל, כונה "מנגל" או "מנקל".⁷

מתי ולמה הפך המנגל בלשון הדיבור מתנור חימום עגול לכירה שנועדה לצליית בשר? מן הסתם התשובה נחבאת במקורות הספרותיים הרבים בני המאה התשע-עשרה - ספרים, מכתבים, זיכרונות, עיתונים וכדומה, והיא קשורה בוודאי גם בהתפתחות תרבות האוכל וטכנולוגיית הבישול. אך עדיין נשאלת השאלה כיצד זה נקלטה דווקא מילה זו - מנגל - בקרב יהודי ארץ-ישראל האשכנזים דוברי היידיש.

קליטתה של מילה ערבית בידיש של בני ארץ-ישראל אינה מתמיהה, בפרט כשמדובר במילה מתחום הָאֵלִיָּה.⁸ אולם ייתכן שלקליטתה של מילה זו סייע גם גורם נוסף. מתברר כי המילה **מאנגעל** או **מאנגיל** הייתה בשימוש של יהודי מזרח אירופה עד הדור האחרון ממש, אמנם במשמעות שונה לגמרי. הפוסק ר' יוסף שאול נתנון מלבוב, בעל שו"ת "שואל ומשיב" (נפטר בשנת 1875), נשאל אם רשאי גביר יהודי, שקנה "בית בתוך העיר מגוי ועשה בה מאנגיל [...]" ודרך המאנגעלין שעובדים שם גוים אף בימות החול והם דרים שם בחדר הסמוך למאנגיל, למכור בהערמה את המקום לגוי ולהתיר בכך לפועלים הגויים לעבוד שם גם בשבת. מהי אותה עבודת מאנגיל? בתשובתו מסביר הפוסק כך: "והנה מלאכת המאנגעל, לפי מה שהגידו לי היא כעין גיהוץ [...] שמעבירין על הבגדים להחליקו" (שו"ת שואל ומשיב, מהדורה קמא, חלק ב, סימן סו). ואם כן, הכוונה היא למכבש מיוחד (מעגילה) להחלקת אריגים או לגיהוץ.

על אותה שאלה בדיוק ענה גם ר' שלמה קלוגר מברודי, בן אותו דור, ואף הוא האריך לדבר על "מחזיקי מאנגל של נכרים" (שו"ת ובחרת בחיים, חלק א, בודאפעשט תרצ"ד, סימן סה). מתשובתו אנו למדים שהשאלה הופנתה מקהילת קארטשין (Korczyń), שבה אכן הייתה תעשיית בדים משגשגת. ה"מנגעל" עשוי אפוא לציין גם את שיטת הגיהוץ, גם את המכשיר (המעגילה או המכבש) וגם את האתר שבו מתנהלת מלאכה זו (המעגילה או המגהצה). את מילת **מאנגל** בידיש (ובריבוי: **מאנגלען**) אנו מוצאים במילון היידיש של אלכסנדר הרכבי ואף במילון הסלנג העברי של דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה.⁹ מילה זו מתועדת גם במילוני שפות אירופה. מקורה ביוונית ולטינית, מהן נתגלגלה אל הגרמנית (Mangel) והאנגלית (mangle), ומן הגרמנית הגיעה אל הפולנית (Magiel). כל המילונים מציינים אותה כמתקן הגיהוץ ולא כאתר הגיהוץ.

על דרך ההשערה ייתכן לומר, שגם מילה זו עלתה ארצה עם יהודי מזרח אירופה והתהליך הלשוני שאירע ב**מנגל**, בנדודיו המפותלים מן המעגילה שבקארטשין אל כירת הפחמים בירושלים, היה של התאמה אטימולוגית עממית, כדרך שאירע במילים ערביות נוספות שצלצולן הזכיר לדוברי היידיש מילה דומה מלשון דיבורם הבאה עמם מאירופה (חומר רב ומעניין בתחום זה מצוי בספרו של מרדכי קוסובר).¹⁰ אפשר שתנורי החימום, שכונו גם בפי היהודים דוברי הערבית בצפת או בירושלים בשם "מנגל" או "מנקל", הזכירו לבאים מאירופה את אתרי הגיהוץ בגליציה ובפולין שכונו "מאנגיל". לקשר זה שבין הגיהוץ ומתקניו לתנורי החימום סייעה מן הסתם גם העובדה שאלו

ואלו קשורים בפחמים וגחלים (שהרי אין לשכוח שעד לעת האחרונה היה המגהץ מתקן הממולא גחלים). ייצור הפחמים בארץ-ישראל היה אומנות שהוחזקה באופן מסורתי בידי ערבים ורק טבעי הוא שמילים ערביות הקשורות בפחמים תדבקנה גם בלשון הדיבור של היהודים. הדמיון בין המונח הערבי למונח היידיש-איי-פולני-גרמני הקל בוודאי על קליטתה של המילה בלשון הדיבור של עולים מאירופה, שלא הייתה בידם מילה אחרת לכירה זו.

השימוש במילה **מנגל** לא התמיד בפי האשכנזים, ודומה שזו כמעט ונשתכחה. היא זכתה לעדנה רק בשני העשורים האחרונים, בעיקר בקרב בני עדות המזרח. אפשר שהדבר קשור גם לתהליך התקבלותן של חגיגות המימונה בתרבות הישראלית ולהתגבשות הוויי הפיקניק והציאה אל חיק הטבע בחופשות ובחגים כמו יום העצמאות. כפי שהראה אמנון שפירא ברשימתו, בעברית המודרנית אין להתעלם גם מן הרקע התורכי-בלקני ומן העובדה שבכל חניון יער בתורכיה יש אזור המיועד ל-mangal. תפוצתו המחודשת של **המנגל** בעברית המדוברת משתקפת גם ב"שיר המנגל" הלגלגני של הזמר יאיר ניצני. דומה כי מאז הוקרן השיר בטלוויזיה הישראלית קנתה לה מילה זו (יחד עם המתקן) את מקומה מחדש בקרב כל רבדיה ועדותיה של החברה הישראלית.

[רשימה שנייה - תבוא]

הערות

1. על הספר, אמינותו ובעיית מהדורותיו, ראה מאמרי "מוולין לצפת - דיוקנו של ר' אברהם דוב מאוורוץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 244, הערה 83.
2. א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים, ירושלים תרל"ו, עמ' 19.
3. ראה יי היילפרין, "לקט מלים מתחום-התרבות של היהדות האשכנזית", בתוך: יהודים ויהדות במזרח-אירופה - מחקרים בתולדותיהם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 409-411. מאמר זה נתפרסם לראשונה בלשונו טו (תש"ז), עמ' 190-197.
4. אטה ילין, לצאצאי - זכרונותי, ירושלים תרצ"ח-תש"א.
5. ראה יי יהושע, סיפורו של הבית הספרדי ברובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים, ירושלים 1976, עמ' 56-57.
6. למשל בפרק "מתקני אפייה וכליהם" שבספרו: מבחר מאמרים בידיעת ארץ-ישראל - תהליכי ייצור ואורחות חיים, ירושלים 1988, עמ' 139-161; ובספרו: אדם ועמלו - אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ-ישראל, ירושלים 1976, עמ' 109,

116. ראה גם: הנ"ל, ממצאים ומאמצים - מחוללי המהפכה בדרכי הייצור בארץ, ירושלים תשמ"ו, עמ' 62.
7. מבחר מאמרים, שם, עמ' 157; וראה גם במאמרו: "הרובע היהודי בירושלים העתיקה", בתוך: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 41.
8. על קליטתן של מילים ערביות בכלל, ומילה זו בפרט, בקרב דוברי היידיש בארץ-ישראל ראה בפרק על הבית, המטבח וכליו, אצל: M. Kosover, *Arabic Elements in Palestinian Yiddish - The Old Ashkenazic Jewish Community in Palestine, Its History and Its Language*, Jerusalem 1966, pp. 242-243 (n. 286).
9. ראה א' הארקאוו, יידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך, ניו-יורק 1928, עמ' 288; ד' בן-אמוץ ונ' בן-יהודה, מלון עולמי לעברית מדוברת, א, עמ' 140.
10. דוגמה למפגש אטימולוגי בין היידיש לערבית, ראה גם ד' אסף וי' ברטל, "גלגולו של זנב - מחצרות החסידים אל הסלנג הישראלי", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), ב, עמ' 73-79. גם ברשימתי זו נסתייעתי בהערותיו של מורי וידידי הפרופ' ישראל ברטל, ותודתי נתונה לו.

הידעת?

מדוע ולמה?

לפני כמחצית יובל שנים קבעה האקדמיה שהמילה **למה** משמשת בעברית הן לסיבה והן לתכלית, ואישרה בזאת את השימוש הרגיל והרווח במילה זו. אישור זה נדרש על רקע ניסיונם של מדקדקים אחדים לתקן ולקבוע **שְׁלֵמָה** משמשת אך ורק לתכלית בעוד שלשאלת הסיבה משמשת **מדוע**. ניסיון הבחנה זה חדר גם אל הוראת העברית בבתי הספר, וקנה לו אחיות מה בקרב המבקשים להקפיד על לשונם. בהחלטתה קובעת האקדמיה שצמצום שימושה של **למה** לתכלית בלבד אין לו על מה לסמוך והוא אף סותר את המצוי בעניין זה במקורותיה של הלשון העברית.

עם זאת, במקום שדרושה הבחנה בין סיבה לתכלית מומלץ להשתמש במילים חד-משמעיות כגון **מדוע** או **מפני מה** לסיבה ולשם **מה** לתכלית.

[וראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית טז (תשכ"ט), עמ' 67-70]